

Елеонора Соловей

ЄФРЕМОВІ ФРАНКО

(До 130-х роковин Сергія Єфремова)

Почати варто розлогою цитатою з єфремовських “Щоденників” — записом від 13 травня 1926 року: “Засновано офіційний Комітет для святкування 10-х роковин од смерти Франка. До комітета запрохано Грушевського та Кримського. Що мене не запрохано, Кримський перший звернув увагу і спочатку витолковував, що це ознака “немилості”, аж потім запитав про це Любченка (голова виконкому). Любченко одповів, що просто забули про мене. Забудькуватість дуже характерна, бо про Франка у нас ніхто стільки не писав, як я, — отже, наші українські правителі, виходить, нічого не читають, навіть на цікаві їм нібито теми. Але я дуже радий, що мене забули. Адже офіційний Комітет, напевне, зробить спробу пошити й Франка в большевики, то нехай робить це без мене. Все одно довелось б з такого комітету тікати”¹.

Франко в житті Єфремова відіграв надзвичайно велику роль. Нарівні із Шевченком та Драгомановим був кумиром, взірцем і мірилом цінностей. Був, проте, на відміну від них, і сучасником, співрозмовником, співучасником суспільного та літературного процесу. Виняткову суспільно-літературну роль Франка усе покоління Єфремова могло особливо виразно усвідомити, коли 1898 року українська громада, поділена між двома імперіями, відзначала 25-річчя літературної діяльності письменника. Минуть десятиліття, і з неохололим почуттям висловить Єфремов саме тодішнє своє й однолітків сприйняття Франка: “...Молодь, у якої в руках спочиває майбутня доля рідного краю, на його творах виховується, глибоко до серця приймає думки, що він обстоював, переймається ними і їх кладе за підвалину до своєї праці”². І хоч безпосередні взаємини розпочалися либонь від знаної полеміки довкола сакраментальної статті Єфремова “В поисках новой красоты” — вельми прикметно, що та полеміка їх не “посварила” і не порізнила, а стала, навпаки, початком стосунків, позначених обопільним розумінням спільності засадничих позицій. Певна річ, вікова різниця у двадцять років наперед визначила деякі акценти, хоч у тій-таки полеміці ролі розподілилися дещо парадоксально: старший Франко виступив тут “прогресистом”, а молодший Єфремов “консерватором” і навіть “ретроградом”. У будь-якому разі Франко, як і Леся Українка, на відміну від інших опонентів, добачав попри все й “надзавдання” єфремовського демаршу: розворушити млявий перебіг модернізаційних процесів, означити слабкі місця та небезпеки, застерегти від крайнощів естетства, стимулювати вихід на нові рівні. У той час, як у

¹ Єфремов С. Щоденники 1923 — 1929. — К., 1997. — С. 374-375.

² Єфремов С. Іван Франко / 2 вид. — К., 1926. — С. 88. Далі сторінку зазначаємо в тексті.

загальному сприйнятті все надовго й надто характерним чином заступили особисті амбіції та порахунки. І чи не на це мимохіть натякнув Єфремов через багато років у підсумковій своїй монографії про Франка: “Всяка критика чогось свого здається на обивательський аршин злочинним “калянням” (80)?..

1903 року Єфремов якраз дістав можливість здійснити омріяну поїздку до Галичини, причому головною метою був саме збір матеріалу для праці про Франка: “...Звідати ту сторону обітовану, якою нам тоді здавалася Галичина, щоб там на місці до самого щирого серця добратися, перечитати все, що написав Франко, і вже весь матеріал посівши, взятися до такої відповідальної роботи...”³. І того ж року в “Киевской Старине” вийшла друком студія Єфремова про Франка, що мала назву “Певець боротьби и контрастов”; згодом її зараховано “до найкращих праць, що вийшли тоді з-під пера молодого Єфремова”, незаперечно зробивши автора “піонером на полі франкознавства”⁴. Через десять років, до 40-річчя літературно-громадської діяльності Франка, Єфремов випускає у світ оновлений, цим разом український варіант означеної праці з вимовним підзаголовком “Спроба літературної біографії й характеристики Івана Франка”⁵.

Він справді багато писав про Франка; проте вплив останнього виразно позначився й на самому характері діяльності Єфремова, в якій з літературно-критичною поєднується широка громадська та політико-просвітницька робота. Досить показовий приклад у цьому сенсі становить серія популярних брошур Єфремова, виданих у Львові: “Національне питання в Норвегії” (1902), “Як люде прав собі добувають”, “Як визволитись з бідності робочим людем”, “Як цар людей дурить” (1905). Цікаво відзначити, що в 1917 р. перші дві з тих брошур 1905-го перевидавалися: новітні події їх актуалізували.

Так само можна добачати вплив Франка в дописах Єфремова 1906 року в журналі “Нова Громада” (рубрика “Відгуки з життя та письменства”); сама проблематика тут надто промовиста: “Про українську пресу”, “Національність як фактор поступу”, “Політична спадщина Драгоманова” тощо. Аналогічне коло проблем переносить Єфремов і в газету “Рада”, котра була багато в чому його дітищем, втіленням саможертвної боротьби саме за українську пресу; відбитком цього свідомого наступництва була, зокрема, рубрика “З нашого життя”. Як і Франко, Єфремов прагне привернути до українських проблем увагу не самих лише українців, відкрити драму імперського тиску на українство ширшим верствам людності; з цією метою, вже маючи “Раду”, але не заспокоюючись на цьому, активно співпрацює у виданнях “Przegląd Krajowy” та “Ukrainische Rundschau”. Відповідно до цього ще давніше вирішив для себе і питання щодо виступів у російській пресі: “Я поклав був собі — по-українському писати на всякі теми, що мене як людину цікавили; по-російському ж — тільки на українські...”⁶.

Слідом за Франком Єфремов сприйняв драгоманівську версію соціалізму та демократизму, відкинувши як аполітичне українофільство, так і марксизм. Дивно, що попри цей виразно артикульований ідейний ґрунт, зазнав такого перебільшення вплив на молодого Єфремова російського народника М. Михайловського, який на певний час став “володарем дум” семінарської громади. Втім спогади Єфремова “Про дні минулі”, нещодавно вперше опубліковані, вносять у це стійке непорозуміння необхідний коректив: опозиція до того ж таки марксизму — тут він одностайний з Михайловським, як і в багатьох інших моментах його “прекрасної, глибоко-людяної і широко-привабливої концепції”, проте далекий від некритичного сприйняття або механічного перенесення на український ґрунт: надто різниться-бо ґрунт колонії від метрополії. І якщо, приміром, Михайловський у “Записках профана” вже віддає перевагу особистості, індивідуальності перед громадою, то Єфремов, “прийнявши загально цю теорію”, робить для себе

³ Єфремов С. Спогадів про Ів. Франка та з його листування // *Література*: Зб. перший. — К., 1928. — С. 159.

⁴ Обчаренко М. Сергій Єфремов як літературознавець // *Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою*. ЗНТШ. — Т. CLXXIII. — Париж; Чикаго, 1962. — С. 143.

⁵ Єфремов С. Співець боротьби і контрастів. Спроба літературної біографії й характеристики Івана Франка. — К., 1913.

⁶ Єфремов С. Про дні минулі // *Молода нація*. — 2003. — № 3 (28). — С. 199.

знаменну поправку, “добачаючи в національній боротьбі пригнічених націй також свого роду боротьбу за індивідуальність — національну”⁷. Водночас і соціалізм його — “не той партійний соціалізм, що на перше становить місце суку догму і їй в угоду нагинає і живе життя, і живих людей”. Цілком очевидно, що це справді соціалізм Драгоманова — Франка в його принциповій відмінності від тогочасних і наступних adeptів “партійного соціалізму”. І саме галицькі “радикалісти” Франкового кола, як зазначав згодом один із його перших біографів, “привчили громадянство ставитися до соціалізму не як до “злочинної утопії”, тільки як до поважної суспільної проблеми”⁸. Цей досвід успадкувало й поцінувало насамперед покоління Єфремова, надто ж саме його найближче товариство доби зламу століть.

Листування Єфремова з Франком варте окремого докладного студіювання; назагал воно засвідчує ділові товариські стосунки, втішні для Єфремова відчуття спільної справи, відданості їй та одностайності попри можливі розходження в частковостях. Характер стосунків виразно (саме завдяки опосередкованості) ілюструє лист Єфремова до М. Коцюбинського від 21 червня 1903 р.: “...Писав мені недавно Франко, щоб я послав Вам свій примірник його оповідань, де надруковано “В тюремному шпиталі”. Се оповідання він рекомендує Вам до збірника узяти⁹. Сими днями вишлю Вам аркуші книжки з сим оповіданням і прохатиму дуже, переписавши, вернуть їх мені, бо, може, не пощастить вдруге дістать їх з Галичини”¹⁰.

Водночас, як свідчать численні студії, статті та замітки Єфремова, Франкові присвячені, останній і далі залишався для свого молодого колеги унікальною постаттю, гідною захоплення й шанобливого схиляння, “невсипуща праця” Франкова й далі була йому взірцем для наслідування. Єфремов намагається відгукуватися не лише на твори Франка, а й на критичні рефлексії з приводу тих творів. 1910 року він рецензує в “Раді” щойно видану у Львові книжку Франка “Молода Україна”, 1912-го нагадує громадськості про наближення 40-ліття літературної та громадської діяльності Франка статтю “За невсипущу працю”, нарешті впродовж усього ювілейного 1913 року пише про Франка дуже багато в “Раді”, а також двічі у журналі “Украинская жизнь”. Наступного року в газеті “Киевская мысль” Єфремов підсумовує відзначення знаменного ювілею, в “Украинской жизни” відгукується на аналогічну за темою книжку Н. Садовського, видруковану в Жовкві. І ось 1916-й рік: “Пролог к будущему. Памяти Ивана Франко” (“Украинская жизнь”, кн. VI); у виданні петроградського “Благотворительного Общества” виходить книжка Єфремова “Иван Франко. Про життя його та діла”, якою автор ніби підводить певну риску, — наступні його статті, рецензії, згадки писані вже з іншої дистанції: Франка не стало. Це втрата величезна й невідшкодована, серед плеяди “орачів запущених перелогів” Франко для Єфремова найяскравіший, найзначніший і достоту незамінний.

У новій, радянській реальності (якої рішуче не приймав, а тому чувся чужим і “рокованим”) Єфремов теж не розлучався з Франком. Гірко-саркастичні свої щоденникові зауваги 1924 року про утиски Саксаганського, що нагадали дореволюційні гоніння на український театр, він завершує покликанням на Франка: “Екстремі ся стикають”... Того ж року для Держвидаву уклав збірку Франкових сатир і написав до неї передмову. Чудував із видавничих звичаїв: “Рух” і Держвидав затіяли тяжбу за право “монопольно” видавати Франка. На цьому тлі дістав навесні 1926 року пропозицію видавництва “Слово” перевидати “давню працю про Франка” до 10-х роковин смерті поета. “Якщо, — занотовує в щоденнику 20 квітня 1926 р., — цензура гріхам потерпить. Мусив для цензури навести подекуди політуру, повикидав майже скрізь слово “жид”, навіть з “еволюцією” обережно поводжуся, бо і цеє слово не до шмиги. Ох, гріхи наші тяжкі! Коли то вже від цієї казні єгипетської визволимося?”.

З одного боку, він радий був цій можливості знову зануритися у світ Франка,

⁷ Там само. — № 1(26). — С. 156.

⁸ Лозинський М. Значіння Ів. Франка // Вістник Союзу Визволення України. — 1917. — Ч. 26. — С. 419. Цит. за: Єфремов С. Іван Франко / 2 вид. — С. 73.

⁹ Йдеться про альманах “З потоку життя”, укладений М. Коцюбинським та М. Чернявським і виданий 1905 р. в Херсоні.

¹⁰ Листи до Михайла Коцюбинського. — Т. 1. — К., 2002. — С. 294.

підсумувати свої багатолітні роздуми й спостереження, з другого — прозоро натякав ще на початку, що ту працю “обмежено певними рямцями, поза які не можу виступити, хоч би як сам того бажав” (10). Даючи в першому з чотирьох розділів найґрунтовніший на той час життєпис Франка з акцентом на суспільні обставини й духовне становлення, водночас був свідомий, що й тепер на такий життєпис “не прийшов ще час”: ще неможливо достатньо дистанціюватися, і не все можна сказати. Свідомий він і надзвичайної складності завдання “охопити величезне літературне надбання Франкове, до того ж розкидане й розпорошене по всяких давніх виданнях”. Залишається подивляти з того, що за таких обставин Єфремов створює першу вагому монографію про творчість Франка, книжку, що не втратила наукової ваги й понині: до неї незмінно звертаються й автори найновіших досліджень, солідаризуючись із багатьма тезами автора¹¹. Ніби передбачивши ті труднощі, з якими ще стикатимуться майбутні франкознавці, надто поки з’являться перші більш-менш повні видання Франкової спадщини, Єфремов дбав, аби це була книжка культурна: її довідковий апарат складають бібліографії “Важніші твори Ів. Франка” (з жанровою рубрикацією) та “Важніша література про Ів. Франка”. В останній показовим став добір авторів, уже невдовзі після виходу книжки він звучатиме визивно: М.Грушевський, В.Дорошенко, М.Драгоманов, М.Зеров, П.Филипович, В.Щурат і навіть С.Петлюра. Тут, між іншим, відбувся певний містичний перегук, яких насправді не бракує в житті, якщо їх зауважувати: саме у дні, коли відзначалися десяти роковини смерті Франка і книжка Єфремова вже вийшла, прийшла звістка про вбивство Петлюри, і радянська преса відповідно на неї zareагувала, виявивши, на думку Єфремова, своїм “сичанням” не лише ненависть, а й страх свій перед цим ворогом, навіть мертвим¹². Натомість Єфремов пошанував і пом’янув Петлюру і утривалив пам’ять про нього оцим посиланням, допоки ще його власні праці не залягли на полиці “спецхранів” і саме його ім’я ще не викликало такого самого “сичання”.

Життєпис Франка, за переконанням Єфремова, з усією необхідністю має бути водночас “історією духового розвитку Галичини за останні перед війною десятиліття”. Тож він і подає цей начерк, виявляючи якнайкращу обізнаність і стаючи таким чином знову “фрондером” та “порушником спокою”, нагадуючи тодішню поділеність України в її подібності до поділеності на час написання монографії. Коли ж говорити про те, як тісно й неподільно сплелось особисте життя Франка з громадським рухом у його рідному краї, і про величезний вплив Франка на той рух — для сьогоднішнього читача (либонь і для декого з перших читачів також) мимохіть виникає аналогія з тим, хто ті рядки писав, хоч Єфремов, людина шляхетно-скромна, безперечно, не мав цього на увазі. Таких мимовільних “прироцень змісту”, а іноді щемливих ліричних ноток, глибоко захованих, але виразнених самим часом і його “наповненням”, тут виникає чимало. Наприклад, “роздмухувати найневинніші справи в страшні змови” (55), як покаже невдовзі вже радянська дійсність, і Єфремов чи не найбільше зазнає того на собі, — це виявився універсальний засіб імперської політики, унітарної держави, тоталітарного режиму. Гірко читати це сьогодні: автор добре вже тоді це розумів, але те розуміння не зарадило. “Тайнопис” цієї праці певною мірою перенесено у виноски, у посилання на джерела, на малоприступні та малознані документи. Але, пишучи проникливо і співчутливо про “жорстокий і кривий осуд”, якого зазнав Єфремов від обивателів на додачу до розгрому редакції “Друга”, до арешту й суду, перетвореного на гучний політичний процес — автор промовляє щось невловно “пророче” — або це знову-таки час свавільно надає його словам такого “аранжування”: “...Один із тих безглузвих процесів, коли в основу всього обвинувачення кладуться не конкретні якісь учинки, а просто думки й переконання людини; коли до одного “товариства” зводяться люди, що навіть у віці один одного не видали й не чували про своїх “спільників”, коли обвинувачені не тямлять, за що саме посаджено їх на лаву підсудних, а прокурори й судді, дарма що теж цього не знають, проте усіма способами намагаються підвести всякі казуїстичні карлючки, щоб довести небувале злочинство” (51).

З усією очевидністю дослідницька проникливість Єфремова щодо Франка підважена

¹¹ Див. напр.: *Тихолоз Б.* Психодрама Івана Франка в дзеркалі рефлексійної поезії (студії). — Л., 2005.

¹² *Єфремов С.* Щоденники 1923 — 1929. — С. 378-383.

суголосністю провідних життєвих принципів: він також чувся завжди довічним боржником того народу, чиїм “хлібом, працею і потом” вихований та вигодований. Йому так само боліло “сервілістичне, без краю залякане”, “невироблене” громадянство, серед якого чувся так само “без краю” самотнім, а тому глибоко осягав і Франкову самотність, і його той чи той екзистенційний вибір, і його творчі рефлексії, і його драми. Залишається тепер уявляти собі, з яким-то відчуттям читав і цитував Єфремов Франкові рядки з “Niесо o sobie samum”: “...Можу клясти долю за те, що ярмо те на мої плечі покляла, але скинути його і іншої батьківщини шукати — я не можу, бо падлюкою зробився б перед власним сумлінням моїм”.

Якщо перші два розділи монографії мали за мету окреслити загальний характер Франкової особистості і творчості, то наступні два й особливо третій присвячено “деяким деталям”, котрі до тієї характеристики “нових додають рис і роблять її виразнішою” (178), засвідчивши зрілість дослідницької методи автора, що вповні сягнув тут пошукованого *синтезу*. Це й оскарження позірнього песимізму деяких творів Франка, і обстоювання високого гуманізму його творчості, його ідеалу гармонійної, справжньої, “цілої” людини, і проникливе відчитування в різних (за часом, жанром, художньою здійсненістю) творах “найлюбішої”, на думку дослідника, теми Франка: “пробудження людини в таких істотах людського образу, які, здавалося б, цілком цей образ і подібє людини втратили” (187) — теми морального переродження у висліді колосальної внутрішньої “боротьби людини з собою, з власною натурою” (194). Знаменно, що, аналізуючи прозові твори Франка, Єфремов постійно й невимушено підважує свої міркування цитатами з поезій, засвідчуючи власне цілісне, неподільне сприйняття як спадщини, так і особистості письменника. Зачарований поетичністю “Зів’ялого листя”, цього “зразка невмирущої лірики”, він переконано ставить цей твір “на почесне місце в світовому письменстві, поряд “Книги пісень” Гайне та інших таких високопоетичних творів” (176). Слід додати, що компаративні спостереження в цій монографії (зокрема, звернення до творчого досвіду Достоєвського, Горького, Мамина-Сибіряка, Золя, Дж.Лондона, Брет-Гарта та ін.) є чи не першими спробами осмислення Франка як письменника світового масштабу. Так само першим Єфремов вирізняє, зокрема, з-поміж тематичного багатства творчості Франка тему дитини, дитинства в її особливій значимості і в її стосунку до етичної філософії письменника. Небезсторонній свідок практично майже всієї творчої біографії Франка в контексті літературного процесу, Єфремов часом звертається до творів та епізодів літературного життя, що згодом залишалися поза увагою дослідників, як-от повість М. Павлика “Тетяна Ребенщуківа”, зумовлений нею скандал і однойменний вірш Франка як “репліка” в тій суперечці. Не раз виникає в сьогоднішнього читача і щемне відчуття, що в титанічній постаті Франка Єфремов, пишучи про нього в обставинах двадцятих років двадцятого століття, віднаходить насагу й надію перед лицем нового лихоліття...

Шкода, що до нинішніх ювілеїв і Франка, і Єфремова не перевидано монографію Єфремова “Іван Франко”. Схоже на те, що і в цьому факті теж захований якийсь “месидж”, а чи натяк: такі ювілеї вже треба відзначати не так бучно й помпезно, як дбайливо і вдумливо-ретьельно.